

Előzmények

Nagy Károly hatalomra kerülésével viharos sebességgel megváltoztak Nyugat-Európa politikai erőviszonyai. A langobard és bajor királyságok, majd a thüring, szász és fríz törzsek bekebelezése után 791 őszén a frank király teljes hadi gépezetével az avar kaganátusra támadt, hogy a még mindig félelmetes hírű avar népet is a Karoling-birodalom alattvalójává tegye. Bár a hadjárat logisztikai hibák miatt kevés sikert hozott, az ezt követő két évtized háborúi és belpolitikai fejleményei mégis egyértelművé tették, hogy a kaganátus szétesésének folyamata visszafordíthatatlanná vált.¹ A 811-ben Nagy Károly által Aachenben összehívott, az avar-frank háborúkat lezáró békekonferencia a Karoling-birodalom részévé tette *Pannonia provincia(e)*-t. Metód és testvére Konstantin (Cyrill), az előkelő thessalonikéi családból származó térítő testvérpár, miután 863-ban Raszisztzláv kérésének eleget téve Moráviába utaztak és ott sikeresen felnevelték első tanítványaikat, 866-ban Mosaburgba érkeztek, ahol további 50 tanítványt gyűjtöttek maguk köré, köztük Mosaburg 860 óta új grófját, Chezilt is. Chezil rávette a térítő testvéreket, hogy a tartományi egyházak autonóm különállása ellen küzdő, a közvetlenül a Szentszéknek alárendelt püspökségek érdekében tevékenykedő I. Miklós pápa meghívására Rómába menjenek. 867. december 14.-én meg is érkeztek, de már az új pápa, az elődje politikáját töretlenül folytató II. Hadrianus (Adorján) fogadta őket. Konstantin hamarosan meghalt (869. február 14.-én), Metód azonban Chezil sürgetésére az év második felében mint pápai legátus visszatért Pannóniába, magával hozva az ekkor még csak kivételes alkalmakkor levelező pápának Chezilhez, Raszisztzlávhoz és Szvatoplukhoz címzett levelét. A levélben a pápa beleegyezését adta, hogy a szentbeszéd mellett a liturgiát is szláv nyelven végezzék, de az új egyházkerületet közvetlen igazgatása alatt tartotta. Ám Chezil ragaszkodott ahhoz, hogy Metód püspökként tevékenykedjen, ezért 20 nemes kíséretében visszaküldte Rómába, kérve, hogy a pápa szélesítse ki jogkörét. A pápa, nem kis részben amiatt, hogy a konstantinápolyi patriarcha éppen ez időben szervezte meg a dunai bolgárok egyházát, ahol pedig a pápa missziója már sikereket ért el, s 866-ban maga Boris kán is keresztény lett, ezt meg is tette: Metódot Sirmium központtal Pannónia érsekévé nevezte ki. A bajor papok a térítési eredményeiket semmibe vevő döntés miatt a császárhoz fordultak jogorvoslatért, Metódot elfogták, a regensburgi *synodus* elé állították, és két és fél évig fogva tartották. A pápa és a császár közti hatalmi vetélkedés ekkor még egyértelműen a császár győzelmével ért véget. A forchheimi béke (874) Metódnak visszaadta szabadságát, de tevékenységét a szűken vett Morvaországra korlátozták, hiszen már Nyitrára egy Wicing nevű püspököt neveztek ki.² Korán döntés született az új provincia megtérítésének módjáról, a térítési körzetek határaitól is. A 796-ban Nagy Károly fia, Pippin hadjáratában részt vett püspökök hazatérőben, a Duna mentén már konferenciát is tartottak erről. Az egyezség értelmében a Drávától délre Aquileia, a Dráva-Rába között Salzburg, a Rábától északra pedig Passau szervezhetette az egyházat, mégpedig – okulva a szászoknál alkalmazott türelmetlen és erőszakos térítés következményeiből – az addiginál békésebb eszközökkel.³

¹ A frank-avar háborúk első, az írásos források objektív kiértékelésén alapuló feldolgozása: *Deér 1965*, 719–791; osztrák részről *Pohl 1988*. Magyar részről: *Bóna 1984*, 265–373, továbbá: *Szőke 1996*, 11–44.

² Bővebben ld.: *Bóna 1985*, 149–160; *Cs. Sós 1973*, 3–28; *Wolfram 1987*, 253–273.

³ A megállapodást 803-ban Nagy Károly is megerősítette. A témáról legutóbb: *Bratož 1998*, 145–202.

Pannónia tartományon belül hamarosan kialakultak az első grófságok, a Duna és a Rába mentén, Savaria környékén csakúgy (*Ratpoti et Rihharii comitatus*),⁴ mint Alsó-Pannóniában. Utóbbi területen, a „Sala folyó környékén”⁵ 838–840 között Priwina, a Nyitráról 833 táján elűzött fejedelem (*dux*) és fia Chezil kapott előbb hűbér-, majd 847-től teljes tulajdonú birtokot. Priwina (~ Pribina) a frank-avar háborúkat túlélte, „rendszerváltó” adminisztráció tagja, csakúgy mint Moimir a Morva völgyében, Ljudevit a Dráva-Száva közén vagy Borna Dalmáciában. Priwina felesége valószínűleg a Traungauban birtokos, nagyhatalmú Wilhelm család tagja⁶ megkeresztelését a császár, Német Lajos rendelte el. Kor- és „pálya”-társaihoz hasonlóan nehezen illeszkedett be a Karoling-birodalom szigorúan szabályozott, kora feudális vazallusi rendszerébe. A birodalomba meneküléstől a zalai hűbérbirtokba iktatásig megjárta a Sirmium környéki bolgároktól Ratimar sisciai székhelyén át Salacho *dux* krajnai grófságáig a délvidéki központokat (ld. *Conversio* 10). Ám a türelem ebben a különösen „káderhiányos” térségben meghozta gyümölcsét. Priwina és fia, Chezil (~ Chozil, Kocel) jó keresztény, hű vazallus, megbízható „káder” lesz. Amikor 870-ben II. Hadrianus pápa Metódot Sirmium (= Pannonia) püspökévé nevezte ki, a salzburgi szerzetesek Német Lajos császárnál tiltakoztak. A tájékoztatására összeállított „fehér könyvben” nemcsak térítő tevékenységük addigi eredményeit foglalták össze, de jelenlétük messzi múltra visszanyúló előzményeit is ismertették. A jelentős részben Pannonia népességének keresztény hitre térítése történetével foglalkozó írásmű különösen bőségesen számol be az Alsó-Pannóniában elért eredményekről, Salzburg misszionálásának „sikertörténetéről”.

A 840-es évek elejétől az új (hűbér)birtokos Priwina minden energiáját lekötötte grófságának megszervezése, székhelyének kiépítése. Az udvarházát kerítő erődítés felépítése után pedig első dolga volt, hogy azon belül (*infra munimen*) egy templomot rakasson, amit 850. január 24.-én a salzburgi Liupram (836–859) érsek Mária tiszteletére szentelt fel. Ugyanekkor szentelte fel az érsek Priwina fia, Chezil részvételével Sandrat és Ermperht papok (*presbyter*) templomait is.⁷ Két-három év elteltével a salzburgi püspökség közvetlen fennhatósága alá eső Salapiuginnál is templomot emeltek a szentéletű bajor térítőpüspök, Szt. Hrodbert (Rupert) tiszteletére (*Conversio* 11). Ezt követően Priwina „kérésére” Liupram Salzburgból mesterembereket küldött, „kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat”, akik Priwina városában (*infra civitatem Priwinae*) egy tiszteletre méltó templomot (*honorabilem ecclesiam*) építettek, amit a salzburgi érsek arra is előkészített, hogy szerzetesek zsolozsmázhassanak benne (*officium ecclesiasticum colere*).⁸ Ebben a templomban „pihent

⁴ Ratbod (=Ratpot) grófságától délre, Savaria környékén feküdt Rihharius grófsága, amit először 844 (?)-ben említ egy Német Lajos által kibocsátott oklevél (*Magnae Moraviae*, 38); Rihharius utóda 860-tól Német Lajos két oklevele alapján Odolrich gróf (*Magnae Moraviae*, 56–57, 58). ld. még: *Wolfram* 1979, 127, 132–133, továbbá *Wolfram* 1995, 317–321.

⁵ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* = „A bajorok és karantánok megtéréséről” – (alább: *Conversio*) 11. A forrás első kritikai kiadása: *Kos* 1936; részletesen kommentált kiadása: *Wolfram* 1979, ennek javított, bővített változata: *Wolfram* 1995; végül a forrás filológiailag hiteles, javított és újra értelmezett kiadása és fordítása: *Lošek* 1997. A pannóniai térítésről szóló részlet magyarul: *Györffy* 1958, 150–157.

⁶ *Wolfram* 1979, 133.

⁷ A *Conversio* 11. szövegösszefüggése, a felszentelések résztvevőinek azonossága alapján ezek az események közel egy időben, akár egyetlen napon, január 24.-én is megtörténhettek. Sandrat és Ermperht templomai tehát valahol a Vársziget közvetlen közelében (akár a Várszigeten is?) állhattak, még ha a velük ajándékozott erdők és rétek körüljárása alapján távolabbi helyre is gondolnánk. Ezek a birtokok ugyanis nem kellett, hogy a templom tőzszomszédságában kerüljenek el, a Zala akármelyik partoldalán is fekhettek. Ez pedig lóháton egy napon belül ténylegesen körüljárható körzet.

⁸ *Tóth E.* 1999, 21–22. szerint a kifejezés, hogy a püspök „zsolozsmázásra készítette elő”, arra utal, hogy a templom még a *Conversio* összeállításának idejére (870 k.) sem készült el teljesen, ezért az érsek nem szentelte fel, de engedélyezte, hogy „egyházi cselekményeket” tartsanak benne. Az utóbbi évek ásatásai révén azonban

Adrianus (Hadrianus = Adorján) mártír eltemetve” (*In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*).⁹ Feltűnő, hogy a mártír neve elől hiányzik a „szent” jelző, amit a többi templom esetében nem felejt el kitenni a *Conversio* szerzője. Szokatlan maga a szófordulat (*humatus pausat*) is, ahogy a mártír elhelyezését a templomban leírja. Ez alapján nem kizárt, hogy az egész mondat utólagos betoldás a szövegben. Talán a betoldás természetéből adódó kényszerű szűkszavúság is az oka annak, hogy sem a templom felszentelésének idejéről és körülményeiről, sem pedig a mártír származásáról nem tudunk meg semmit. Ugyanezen városban (*in eadem civitate*) volt még a *Conversio* szerint egy Keresztelő Szt. János templom is. A templomról semmiféle egyéb adatot nem közöl a *Conversio*. Ezért felmerült, hogy talán nem is a salzburgiak építették és/vagy szentelték fel. Alaprajzi sajátosságok alapján először Bogyay Tamás vetette fel, hogy a templom ezért talán a récéskúti bazilikával azonosítható.¹⁰ A városon kívül (*foris civitatem*) további 13 templom épült még Priwina életében, amelyeket ugyancsak a salzburgi érsek szentelt fel.¹¹ Bár a *Conversio* szerint Chezil idejében a 870-es évek elejéig Mosaburg / Zalaváron újabb templomot már nem építettek, a városon kívül még 12 újabb helyen szentelt fel templomot az új salzburgi érsek, Adalwin (859–873).¹² A Mária templom felszenteléskor Priwinán és fián kívül jelen volt a birodalom keleti peremvidékének minden jelentős arisztokratája. „Priwina ekkor Liupram érsek kezébe és hatalma alá adta papját, név szerint Dominicust, és Liupram engedélyt adott ennek a papnak arra, hogy egyházmegyéjének a területén misét mondjon, s rábízta azt a templomot és a népnek a gondviselését, ahogy ezt a papi rendtartás (*ordo presbyteratus*) megkívánja” (*Conversio* 11). Dominicus ugyanis eredetileg a regensburgi érsekség alá tartozott, 840–841-ben még Német Lajos kancelláriáján volt *notarius*, s csak amikor Ratbod és Rihharius grófságai határának találkozásánál, Lebenbrunn és Zöbernbach területén birtokot kapott, települt át Pannóniába és lépett Priwina szolgálatába. Mivel pedig Alsó-Pannónia a Rábától délre a 796. évi egyezség értelmében Salzburg missziós körzete volt, Salzburg engedélye és beleegyezése kellett ahhoz, hogy Priwina udvari papja legyen.¹³ Dominicus halála után annak utódja előbb Swarnagel, a híres tudós (*praeclarus doctor*) lett, aki diakónusokkal és klerikusokkal együtt érkezett Salzburgból (859-ig), majd ennek halála után Altfrid, minden tudományok mestere (*magister artis*), s mint ilyen, minden bizonnyal kitűnő építőmester következett, aki rangban is emelkedett. Esperes (*archipresbyter*) lett, hogy ezzel is ellensúlyozza Osbaldus térítő püspök (*chorepiscopus*) növekvő befolyását, aki 863-ban bekövetkezett haláláig Pannóniában – I. Miklós pápa tevéleg támogatásával – egy önálló, csak Rómától függő püspökség létesítésén fáradozott. Nem kizárt, hogy Altfrid már korábban megérkezett Salzburgból, azokkal a mesteremberekkel, akiket Priwina „kérésére” Liupram

bebizonyosodott, hogy 1) a templom alaprajzi szinten csak egyetlen építési periódust mutat, 2) a körülötte fekvő sírok leletei alapján a temetőt a 9. század második harmadának vége táján már megnyitották, 3) a legkorábbi sírok alatt talált speciális műhelymaradványok (harangöntő, üvegekészítő, stb.) tanúsága szerint pedig a templom ekkor már teljesen berendezve állt. Ezzel Tóth érvelése oka fogyottá vált. A templom sajátos alaprajzából (ld. alább) következően is inkább azok a vélemények látszanak beigazolódni, amelyek szerint itt (egy zarándoktemplommal járó) speciális feladatok végzésére kaptak engedélyt a szerzetesek.

⁹ Tóth E. 1999, 17–32.

¹⁰ Bogyay 1955, 405. és Bogyay 1992, 170.

¹¹ Ezek a helyek a *Conversio* szerint: *Dudleipin*, *Ussitin*, *Businiza*, *Bettobia* (= Pettau-Ptuj), *Stepiliperc*, *Lindolverschirichun*, *Keisi*, *Wiedhereschirichun*, *Isangrimeschirichun*, *Beatuseschirichun*, *Quinque Basilicae*, *Otachereschirichun*, *Palmunteschirichun*.

¹² Szt. István protomártír tiszteletére szentelt templom *Wittimar* birtokán, Szt. Mihály arkangyal temploma *Ortahuban*, Szt. Pál apostol temploma *Werideben*, ugyanott külön említve Szt. Péter apostolfejedelem temploma, Szt. Margit (Margareta) temploma *Spizzunban*, Szt. Lőrinc (Laurentius) temploma *Temperhrchen*, Szt. Péter apostolfejedelem temploma *Unzato* birtokán *Cellaban*, Szt. István protomártír temploma *Ztradachban*, Szt. János evangélista temploma *Quartinahaban* és név nélkül felsorolva még *Fizkere*, *Muzziliheschirichun* és *Ablanza*, ahol templomokat szentelt fel Adalwin, salzburgi érsek.

¹³ Ld. *Wolfram* 1979, 131.

érsek küldött Salzburgból. Altfrid halála után hasonlóképpen esperesi rangban tevékenykedett Richpald. Az ő idejében, 864-ben, majd 865-ben is Mosaburgban töltötte a karácsonyt Adalwin érsek, új templomok sorát szentelte fel, sőt 865-ben e célból még egyszer visszatért. A salzburgi jelenlét nem véletlenül fokozódott ekkor. 866-ban ugyanis „egy bizonyos Method nevű görög” jelent meg itt, aki „az újonnan feltalált szláv írásaival kiszorította a latin nyelvet, a római tanítást és a hiteles latin szent iratokat, és a nép előtt megvetette tette azoknak a miséjét, evangélium-hirdetését és egyházi tevékenységét, akik azt latin nyelven végezték”(Conversio 12). Method és testvére Konstantin (Cyrill), az előkelő thessalonikéi családból származó térítő testvérpár, miután 863-ban Raszisztzláv kérésének eleget téve Moráviába utaztak és ott sikeresen felnevelték első tanítványaikat, 866-ban Mosaburgba érkeztek, ahol további 50 tanítványt gyűjtöttek maguk köré, köztük Mosaburg 860 óta új grófját, Chezilt is. Chezil rávette a térítő testvéreket, hogy a tartományi egyházak autonóm különállása ellen küzdő, a közvetlenül a Szentszéknek alárendelt püspökségek érdekében tevékenykedő I. Miklós pápa meghívására Rómába menjenek. 867. december 14.-én meg is érkeztek, de már az új pápa, az elődje politikáját töretlenül folytató II. Hadrianus (Adorján) fogadta őket. Konstantin hamarosan meghalt (869. február 14.-én), Method azonban Chezil sürgetésére az év második felében mint pápai legátus visszatért Pannóniába, magával hozva az ekkor még csak kivételes alkalmakkor levelező pápának Chezilhez, Raszisztzlávhoz és Szvatoplukhoz címzett levelét. A levélben a pápa beleegyezését adta, hogy a szentbeszéd mellett a liturgiát is szláv nyelven végezzék, de az új egyházkerületet közvetlen igazgatása alatt tartotta. Am Chezil ragaszkodott ahhoz, hogy Method püspökként tevékenykedjen, ezért 20 nemes kíséretében visszaküldte Rómába, kérve, hogy a pápa szélesítse ki jogkörét. A pápa, nem kis részben amiatt, hogy a konstantinápolyi patriarcha éppen ez időben szervezte meg a dunai bolgárok egyházát, ahol pedig a pápa missziója már sikereket ért el, s 866-ban maga Boris kán is keresztény lett, ezt meg is tette: Methodot Sirmium központtal Pannónia érsekévé nevezte ki. A bajor papok a térítési eredményeiket semmibe vevő döntés miatt a császárhoz fordultak jogorvoslatért, Methodot elfogták, a regensburgi *synodus* elé állították, és két és fél évig fogva tartották. A pápa és a császár közti hatalmi vetélkedés ekkor még egyértelműen a császár győzelmével ért véget. A forchheimi béke (874) Methodnak visszaadta szabadságát, de tevékenységét a szűken vett Morvaországra korlátozták, hiszen már Nyitrára egy Wiching nevű püspököt neveztek ki.¹⁴ A Method-epizód után Pannónia újra Salzburg fennhatósága alá került, s ott is maradt a század végéig, amíg a honfoglaló magyarok megjelenése távozásra nem kényszerítette őket. Chezil nem sokkal élte túl kudarcát, a 870-es évek második felében meghalt.¹⁵ Utódja(i) ismeretlen(ek), csak a század végén ismert egy név szerint: Braslav *dux*, aki Arnulf király, majd (896-tól) császár pannonai helytartója (884–900), s mint ilyen Mosaburg felügyeletét is ellátta.¹⁶

Mosaburg / Zalavár a régészeti adatok alapján

A *Conversio* szerzője *Civitas Priwinae*, *Mosapurc*, *castrum Chezilonis* néven említi Priwina és Chezil székhelyét. Az immár fél évszázada folyó régészeti kutatások¹⁷ egyre

¹⁴ Wolfram 1979, 56–57.

¹⁵ 873-ban még levelet váltott a pápával, a házasságtörés kérdésében kérve ki véleményét. Egy 876–880 között kiadott adománylevélben azonban már azt olvashatjuk, hogy a regensburgi Szt. Emmeram templom Gundbato *diaconus*nak Quartinaha birtokáért cserébe a Chezil *dux* lelki üdvéért adományozott birtokokat adta (*Magna Moraviae*, 68–69, 171–172).

¹⁶ Wolfram 1995, 91–93.

¹⁷ Priwina és Chezil grófságának székhelyét már a múlt században lokalizálták Zalavár-Várszigeten. Rendszeres régészeti kutatása ennek ellenére viszonylag későn, csak az 1950-es évek elejétől indult meg. Előbb Fehér Géza

inkább valószínűsítik, hogy Mosaburg/Zalavár is megfelelt¹⁸ azoknak a kritériumoknak, amiktől a birodalom többi *civitas*a város lett.¹⁹ Erődítésének első maradványait, egy sövényfonatos falak közé töltött földsáncot Fehér Géza tárta fel a sziget déli felében az 1950-es évek elején.²⁰ Később Cs. Sós Ágnes ásatásai révén kiderült, hogy a sziget északnyugati részét egy É-D irányban futó, négyszögletesre bárdolt, kocsánytalan tölgyfa gerendákból épített, helyenként külső, másutt belső körjáróval tagolt palánkfalal külön is körülvették.²¹ Az utóbbi évek ásatásainak köszönhetően pedig egy 12 m széles, 2,5 m mély sáncárok vált ismertté, ami a nagyjából L-alakú sziget dél felé lenyúló szárát Ny-K irányban vágta át.²²

A sziget belsejét tehát különböző erődítési technikák alkalmazásával nagyjából három egyenlő részre osztották. Déli harmadát egy földsánc és sáncárok védte (ezt a részt említi a *Conversio* külön *munimen* néven), a mögötte emelt udvarházban Priwina és fia, Chezil lakott háznépével együtt. Ettől északra, a sáncárok túloldalán, egy palánkfalal elkerített területen egyházi személyek, papok, szerzetesek élhettek Priwina udvari papja (*presbyter*, majd *archiprestyber*) vezetése alatt, s itt találhatott szállást alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is.²³ Végül mindkettőtől keletre terülhetett el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár.²⁴

Priwina letelepedésétől 870 tájáig – a *Conversio* szerkesztőjének teljességre törekvő adatgyűjtése szerint – Alsó-Pannóniában birtokossal, helynévvel és/vagy patrocíniummal megjelölve 31 templom épült fel, amelyeket a salzburgiak szenteltek fel. Ezek közül az utóbbi fél évszázadban a Zalavár körül folytatott, bár jórészt csak a Várszigetre és közvetlen környezetére koncentrált régészeti kutatások mindössze három templomot tártak fel: egyet Zalavár-Récéskút szigeten, egyet Zalavár-Várszigeten, egyet pedig Zalasabbar-Borjúállás szigeten, míg egy negyedik templom – ismeretlen mértékben módosult – alaprajzát ugyancsak Zalavár-Várszigetről, egy 1569-ben Giulio Turco által a várról felvett alaprajzból ismerjük.

(1954-ig), majd közel 40 éven át Cs. Sós Ágnes irányította Zalavár-Várszigeten és a környező szigeteken a kutatásokat (1992-ig), jelenleg pedig e sorok szerzője a feltárások vezetője.

¹⁸ Falusias, félig földbemélyített putriházakat, szabadba épített kemencékkel, tárolóvermekkel stb. csak a Vársziget vonzáskörzetébe tartozó szigetekről és a Zala parti sávjain elterülő szolgálonépi településekről ismerünk, míg a Várszigeten és a *civitas* közvetlen körzetébe tartozó szigeteken (pl. Zalasabbar-Borjúállás sziget) a szakrális célú kőépületek mellett nagyméretű, többszortú, faoszlopokra épült, továbbá ún. „talpas” boronaházakat rekonstruálhatunk, amelyekhez kövel, deszkával bélelt kutak és ugyanilyen tárolóvermek, főzőházak stb. tartoztak. A szigetnek csak bizonyos, jól körülhatárolható területein koncentráltak a gazdasági jellegű települési objektumok. (A szerző utóbbi pár évben végzett ásatásainak az eredményei, közöletlenek)

¹⁹ *Brühl 1975/1990*. A kérdés további irodalmáról bővebben: *Szőke 1976*, 91–99.

²⁰ Cs. Sós 1963, 31–38, Abb. 9; Cs. Sós 1973, 107–112, Abb. 31–33.

²¹ Cs. Sós 1994, 87. Ettől a palánkszakasztól nyugat felé más jellegű, gyengébb minőségű, s vsz. fiatalabb palánkfalak jelentkeztek (Cs. Sós Ágnes közöletlen ásatási eredménye).

²² Az árokból kikerült földből a déli oldalon emeltek földsáncot, melynek tetején valószínűleg még egy palánkfal is épült. Az árok alján jellegzetes dunai bolgár kerámia darabjai s több olyan téglá-töredék is volt, amelyekre utólag lófigurákat karcoltak be. Ilyenek a kazár birodalom (szaltovo-majaki kultúra) várain kívül ugyancsak a bolgároknál jelennek meg (ld. Pliszka-Preszlav 4-1985 több tanulmányát is). Ha ehhez hozzávesszük a Garabonc-Ófalu I temető 55. sírjának bizánci jellegű kétélű kardját és a 14. sírjában fekvő halott dunai bolgár módra torzított koponyáját (*Szőke 1992*, 92–96, 151–159 és *Éry 1992*, 374–375), joggal tételezzük fel, hogy Priwina kíséretének nem jelentéktelen részét dunai bolgárok alkották.

²³ Cs. Sós Ágnes még a palánkfalal körülvelt részt azonosította a *Conversio* említette *munimennel*, ezt tekintette Priwina és Chezil udvarházának, Mosaburg akropolisának (Cs. Sós 1994, 87), hasonlóképpen *Bogyay 1992*, 171.

²⁴ Hasonló tagolás és jogi különállás mutatható ki pl. Ptuj-Pettauban, ahol a vár kétharmada a salzburgi érseké, egyharmada pedig egy előkelő karantán nemes (egyesek szerint Gundakar gróf, mások szerint Heinrich herceg, míg a legtöbb kutató szerint a pannóniai Chezil) birtokában volt, aki azután felségárulás miatt elveszített ezt a birtokrészt (Arnulf 885. évi hamis oklevele *Magnae Moraviae*, 126; *Grafenauer 1952*, 186skk.), és az udvarház Y-alakú belső osztofala alapján ilyesmirel lehetett talán szó, bár alacsonyabb szinten, az északi Kisalföldön, Ducové-Ducón is (*Chropovsky 1978*, 74–84). Kérdés ugyanakkor, hogy egyáltalán Karoling kori-e a Szombathelyen rekonstruált, ovális, osztatlan kővár (*Tóth E. 1978*, 151–182), nem is beszélve a 802-ben említett *castellum Guntionis*-szal azonosított, a Gyöngyös patak Rábába szakadásánál talált földsáncmaradványról (*Dénes 1992*, 173–177).

Zalavár-Vársziget, Turco-féle alaprajz temploma

A Turco-féle alaprajz szerint a sziget déli harmadát elfoglaló végvárban egy háromhajós (?), a hosszháznál alig keskenyebb nyílású, félköríves szentélyzáródású templom állt. Északi fala támpilléres, délnyugati sarkához egy – talán már nem is a templomhoz tartozó – vastag falú, négyszögletes alaprajzú torony csatlakozott. A templom bejárata a déli oldal keleti részén nyílt. A Turco-féle alaprajzból csak a templom mérete, nagyságrendje határozható meg eléggé egyértelműen, alaprajzi megoldása, építéstörténete azonban nem rekonstruálható.²⁵

1951–54 között a feltárások a templom feltételezett helyétől keletre és északra egy többretegű temetőt hoztak napvilágra, melyben a temetkezések – az ásatók szerint – a 9. század közepén kezdődtek (ún. „nagykoporsós” sírok), s valamikor az Árpád-korban fejeződtek be.²⁶ A temetkezéseket sematikusán, pusztán a mélységadatokra alapozva kötötték időhöz,²⁷ ezért a 10. századra kelteztek olyan sírokat is, amelyek leletanyaga (fejékszerek, gyöngyök) mai ismereteink szerint a 9. század utolsó harmadánál, végénél nem későbbiek. A Karoling- és Árpád-kori temetkezések közötti kontinuitás tehát még bizonyításra szorul.

A Turco-féle alaprajz azt a Szt. István-kori bencés monostort ábrázolja, amelynek *Szt. Adorján* volt a védőszentje. A récéskúti bazilika feltárása óta kísértő és újra meg újra visszatérő gondolat, hogy a 9. századi Szt. Adorján templomot a récéskútival azonosítsák, bár az ötlet már első megfogalmazásakor is eléggé ellentmondásos volt. Dercsényi Dezső ugyanis az alaprajzi sajátosságokat Róma, s főleg Isztria hatásával magyarázta (ami automatikusan magával vonta az aquileiai patriarchátus közreműködésének kérdését), ám a templomot mégis a salzburgi érsek által építtetett, Szt. Adorján mártír sírját magába foglaló templommal azonosította (bár a mártírsír helyét nem is kereste). Hogy az ellentmondást feloldja, úgy vélte, a *Conversio* azon adata, miszerint a templomot a salzburgi érsek építtette, egyszerű propaganda fogás.²⁸ A templomot magába foglaló végvár és a *Conversio munimenje* (a Karoling-kori Vársziget nagyméretű sáncárokkal levágott déli harmada) azonban ugyanazt a területet foglalta el, az Árpád-kori Szt. Adorján templom Karoling-kori elődje tehát csak az a *Mária* templom lehet, amit 850. január 24-én szentelt fel Liupram salzburgi érsek.

Zalavár-Vársziget, Szt. Adorján zarándoktemplom

Az 1980-as években a Vársziget közepe táján, a Mária templomtól és a széles Karoling-kori sáncároktól északra egy nagyméretű templom alapfalai kerültek elő.²⁹ Az épület felmenő falaiból gyakorlatilag semmi sem maradt meg, sőt több helyen az alapfalakat is annyira kitermelték, hogy már csak az alapozási árkok jelezték helyüket. A rétegviszonyok megértését nehezítette, hogy nemcsak későbbi, hanem korábbi „bolygatás” is érte a templom

²⁵ Tóth S. 1990, 148. Az alaprajz alapján rekonstruálható templommal kapcsolatos aggályokról ld. Szőke 1998, 270. és 94–98. jegyzetek.

²⁶ Cs. Sós 1963, 42–117.

²⁷ Cs. Sós 1963, 68–91.

²⁸ Dercsényi 1948, 96. Bár az ötletet Bogyay Tamás kezdettől fogva megalapozatlannak és elfogadhatatlannak tartotta (kutatástörténeti áttekintéssel: Bogyay 1992, 170–171), az mégsem múlt ki egészen szakirodalomból. Ld. erről részletesebben: Szőke 1998, 295–296, 104. jegyzet.

²⁹ A templomról először 1998-ban adtam híradást, túlnyomórészt Cs. Sós Ágnes dokumentációjára hivatkozva (Szőke 1998, 271–278.) 2000-ben befejeztük a Cs. Sós Ágnes halálával (1993) megszakadt kutatásokat, tisztáztuk az építéssel, alaprajzzal kapcsolatos kérdéseket, bizonytalanságokat, így ma már egy jóval letisztultabb alaprajz áll rendelkezésünkre. Az 1998. évi és jelen leírás közötti eltérések, a méretekig bezárólag, ezzel vannak összefüggésben.

területét. A templom nyugati fele alatt egy többszortatú, faoszlopos épület oszlogödreit, keleti fele alatt pedig szabálytalan alakú munkagödröket találtunk, amelyek a templom építését megelőző, de már Priwina megtelepedése utáni időben készültek, s az építkezés megkezdésekor számolták fel őket.³⁰

A háromhajós, félköríves szentélyzáródású, folyosókriptás és nyugati előcsarnokos bazilika teljes hossza 50 m, szélessége 24 m. A templomhajó nyugat felé enyhén szélesedő, trapéz alakú (h.: 22 m, sz. [keleten]: 15,5 m, [nyugaton] 17 m), belül négy-négy, sávalapozással összekötött pillér három részre bontja. Az oldalhajók szélessége kb. 3 m, a főhajóé 8 m volt. A nyugati végében karzat emelkedett, a DNy-i sarokhoz négyszögletes kiszélesedés, lépcsőtorony alapozása (?) kapcsolódott. A majdnem pontosan félköríves apszis (a külső körív sugara 4,8 m) nagyméretű kövekből készített alapozása a többi templomfalnál szélesebb és mélyebb, részben a boltozás, részben a szentélyt kívülről (!) kerülő, a hajónál mintegy méterrel mélyebb, fedett folyosókripta miatt (sz.: 3,5 m), melynek padlóját a Karoling-koron belül többször megújították. Az apszis tengelyében, annak belső falához támaszkodik az amorf kövekből rakott, közel téglalap alakú szent ereklyesír (2,5 x 2,3 m). A folyosókriptát kívülről, annak külső falszélétől kb. 3 m-re egy újabb, félkörívben futó, keskeny fal kíséri. A két falat sugárirányban is keskeny (kb. 0,6 m) falakkal kötötték egymáshoz, ezáltal három kisebb (2,8 x 2,8 m) és négy nagyobb (2,8 x 6 m) teret határolva le egymástól. A templom főtengelyének vonalába esik a három kisebb helyiség közül a középső tengelye. Míg a kisebb helyiségekben folytatódott a folyosókripta padlóborítása s ott egyáltalán nem, a négy nagyobb közül háromban temetkeztek is, ezért a kisebbek kápolnák, míg a nagyobbak egy-egy előkelőbb család temetkező helyei, családi sírboltjai lehettek.³¹ Fallal határolt (esetleg fedett?) családi sírboltok kísérték végig a templomhajó északi és a déli oldalát is. A templom nyugat felé kissé bizonytalanul egy-két támaszszorral ugyancsak három hajóra osztott előcsarnokban (h.: 14 m, sz.: 21 m) folytatódik, amely a templom tengelyéhez képest dél felé aszimmetrikus. Nyugati falsíkjához valamivel később (?) egy csaknem kör alakú, csigalépcső-feljárós harangtornyot (átm.: 6,5 m) építettek.

Mivel a templomból nagyrészt a korabeli járószint alatti alapfalak maradtak meg, elemzése jobbára csak az elrendezés típusának vizsgálatára szorítkozhat. Az egyapszisos szentélyfejhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik,³² a mellékajók az apszishoz egyenes zárófallyal kapcsolódtak, szentélyrésze nélkülözi a kereszthajós elrendezést s a négyezetet. Jellegzetes a három hajóra tagolt nyugati előtér³³ s annak homlokzatához csatlakozó,

³⁰ Cs. Sós Ágnes ezek alapján több korábbi templomot is rekonstruált: Cs. Sós 1994, 87–89. A faoszlopos épületből az első, még fából épült templom maradványa lett, az építkezéshez ideszállított építési anyag törmelékével kitöltött amorf gödrökből pedig a második építési fázist, egyben az első kőtemplomot rekonstruálta. Ilyen módon lett pl. a keskeny kutatóárkokkal dolgozó (a tágabb összefüggések felismerését ezért még nehezebben felismerő) Cs. Sós Ágnes szemében az első kőtemplom szentélyfala egy, az apszis félkörívén belül, attól mintegy 4,5 m-re talált korábbi gödör szélén összetömörödött betöltéséből.

³¹ Cs. Sós 1994, 88.

³² Feltűnően hasonló alaprajzú a Turco-féle templomépület is, különösen annak hatalmas félköríves szentélyfeje elgondolkozató. Ez az egyszerű bazilikális templomépület már a Karoling-kor előtt is ismert Európában és az újabb típusok megjelenése után is versenyképes marad még ott, ahol a szentélyfej kevésbé artikulált formája a helyi adottságoknak jobban megfelelt. A román kori párhuzamhoz: Tóth M. 1988, 115, a Karoling-kori változatokról: Jacobsen 1992, 123–128.

³³ Csábító ötletnek látszik, valójában azonban kevés támpont van ahhoz, hogy az éppen ezidőtájt elterjedő, összetett jelentéstartalmú *Westwerk*kel hozzuk összefüggésbe. A nyugat-európai *Westwerk* jellegzetes eleme a kombinált pilléres-oszlopos árkádsor két, de inkább három emeleten át, a főhajó folytatásában kialakított dongaboltozatos szentély („kripta”), a középső Salvator- és az azt két oldalról kísérő lépcsőtoronyok hármasa (sőt kivételesen akár öt torony is) stb., amelyek megléte itt az alapfalak vastagsága alapján eléggé valószínűtlennek látszik. A *Westwerk* funkciójáról Centula és Corvey közlése után Fuchs 1929, és Fuchs 1950 hatására az 50-es években élénkült fel a vita. Ennek összefoglalása: Großmann 1957 majd Kreuzsch 1963; a magyarországi vonatkozások összefoglalása legutóbb: Tóth M. 1988, 117). Mosaburg esetében főként a liturgikus vonatkozások

excentrikusan (?) elhelyezett kör alakú harangtorony.³⁴ Legsajátosabb építészeti eleme mégis a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését, a mártírral a sírjára nyíló ablakocsán (*fenestella*) keresztüli közvetlen kontaktust lehetővé tevő, föld alá süllyesztett, fedett folyosókripta és az abból nyíló három kápolna (oltárfülke) koszorúja. A folyosókriptából nyíló hármaskápolna- vagy oltárfülke-koszorú pontos párhuzamát nem ismerjük. Viszonylag közeli analógiái Szászföldről ismertek, mint pl. az Altfried által 852–872 között (!) épített hildesheimi dóm kétszintű, szentélyt kerítő kriptája viszonylag keskeny, de magas oltárfülkével, az ugyanekkor épült halberstadti dóm ugyancsak kétszintes kriptája, Corvey folyosókriptája három kápolnával, melyből a középső külső kriptaként működött (822–844 között), Vreden (839) női kolostorának folyosókriptája ugyancsak három oltárfülkével stb.³⁵

A templom meglehetősen nagy méretei ellenére is – a korszak gyakorlatának megfelelően – viszonylag keskeny, gyenge minőségű alapfalakra (65–100–120 cm) épült.³⁶ Berendezésére a nagyméretű pusztulás ellenére több leletből következtethetünk. A bazilikától délre húzódó nagy árok betöltésében nagyméretű terrazzopadló-tömbök feküdtek, amelyek valószínűleg a templomból származtak. Ezek több rétegben egymásra dobált darabjai éppen az árok északi, bazilika felőli oldaláról dőltek az árok alja felé, egyértelműen utalva arra, mely irányból is hozták őket ide. Radnóti Aladár 1946–47-ben, a récéskúti bazilika feltárásánál az apszisokban ugyancsak „durva terrazzo-padlót” talált, míg a falakon sárgás rózsaszínű freskók nyomát látta.³⁷ Ugyanott került elő egy négyzetes alapú, trapéz alakú, sárgásszürke homokkőből faragott oszlopfő,³⁸ ami egy kisebb oszlop vagy nyílászáró dísz lehetett. Kérdés, a templom mely részét díszítették a templom különböző részén talált négyzet alakú padlótéglák, amelyek némelyikébe égetés előtt szalagfonat motívumot karcoltak. A téglák fonatdíszé feltűnően megegyezik a legszebb zalavári kőfaragvány, a három darabra tört, különböző helyekről előkerült szalagfonat-díszes „küszöbkő” díszítésével, amit Bogay Tamás meggyőző érvekkel helyezett vissza a Karoling-korba, s csak a feliratot véli utólag, a korai Árpád-korban bevéselt részletnek.³⁹ A dokumentáció tanúsága szerint a folyosókripta római téglából rakott padlóját⁴⁰ egy helyen megbontották, hogy alatta egy kis gödröt ásva színes és festett (Jézus Krisztust, szárnyas angyalokat, esetleg más szentet, apostolt vagy mártírt ábrázoló és felirattal ellátott), több esetben gondosan körbevagott üveglapocskákat

lehetnének érdekesek, különösen a templom ellenkező pólusán elhelyezkedő mártírsírral összefüggésben (analógiaként ld. Centula és Corvey: *Kreusch* 1963, 58–60).

³⁴ A torony alapfalának vastagsága és a nyugati homlokfalat meghaladó mélységű alapozása, továbbá a templomtól délre előkerült harangöntő-gödör és agyagminta alapján ebben az esetben valószínűleg számolhatunk azzal, hogy a toronyban alkalmanként harang is megszólalt (*Noth* 1967, 58), s nem csak a lorschei „Torhalle”-hoz hasonló, alacsony, valóban csak az emeletre felvezető lépcsőt magába foglaló toronyról van szó (*Jacobsen* 1985)

³⁵ Ld. *Vorromanische Kirchenbauten*. A jelenség késő-Karoling jellegéről: *Claussen H.* 1957, 137–140.

Legutóbb: *Lobbedey* 1999, 498–511. Hasonlóak Franciaországban is megjelennek ebben az időben, de inkább csak később: *Deshoulières* 1940, 213–238. A kápolnák és kripták elrendezésére pedig a római Santo Stefano Rotondo is hatást gyakorolhatott.

³⁶ Az alapozási árkok alján először durvaszemű, kavicsos, sárgás homok és kevés mész felhasználásával habarcsréteget terítettek el, majd erre kerültek az ugyanezzel a gyenge minőségű habarccsal összefogott, rendszer nélkül rakott, jórészt alakatlan homokkő-, kisebb részben mészkő- és bazaltdarabok ill. római téglatöredékek.

³⁷ Radnóti A.: A Zalavár-récéskúti ásatások eredménye. Ásatási jelentés 1953. június 2. – idézi Cs. Sós 1969, 55.

³⁸ Hasonlóképpen halszálkamintásan faragottak az Einhard-féle Michelstadt-Steinbach-i templom (*Autenrieth* 1988, 30) vagy Reichenau-Oberzell templomának oszlopfői, amelyeket azután bevakoltak, sőt színesre ki is festettek. Valószínű, hogy Zalaváron sem csak a nyers kőfejezet volt a oszlop díszé. Az oszlopfő típusa alapján már a késő Karoling-kor és az Ottó-kor újításaként megjelenő, absztrakt térmértani testből kiinduló oszlopfő-formákhoz, mint a csonka kúp-, piramis- és gomba alakú oszlopfők köréhez tartozik: *Weigert* 1936, 17.

³⁹ *Tóth S.* 1990, Kat. 24.; *Bogay* 1992, 172.

⁴⁰ A folyosókriptában készített metszet rétegsora: a homokos szűztalaj felett sűrű homoksávval elválasztva két vékony habarcsréteg húzódott, ezt követte egy agyagos homoksáv, rajta római padlótéglák sorával, végül (Cs. Sós szerint) egy terrazzo-réteg zárta a rétegsort.

temethessenek el.⁴¹ Ezek Európa legkorábbi festett ablaküveg-lapjai, ráadásul jól datálható, hiteles környezetből(!).⁴²

A templom közelében napvilágra kerültek az ideiglenesen ide települt, speciális szaktudású mesterek műhelyei is: A szentély közelében állt az a műhely, ahol a színes és festett ablaküvegeket készítették,⁴³ a templomtól délre pedig egy harangöntő-gödör, benne az agyag öntőminta visszahagyott darabjaival. Az öntőgödör nagyobb részét érintetlenül hagyták a későbbi temetkezések, így az agyag öntőmintát is, ami a harang kiöntése után a gödör alján eredeti helyén maradt. Ez alapján a harang szájának átmérője kb. 85–90 cm, a legnagyobb ismert Karoling-kori harang (!). Egyetlen harang maradt épen ilyen korai időből, a Viterbo melletti Caninóból, amit a 9. századra, újabban inkább a század végére kelteznek. A tojás alakú haranghoz hasonló harang töredékei ismertek Haithabuból és Vredenből is a 9–10. századból.⁴⁴

A Vársziget közepén tehát egy szent vagy mártírsír tiszteletére alkalmas, folyosókriptás zarándoktemplomot építettek, melynek programja a korabeli bajor, thüring és szász zarándoktemplomokéval azonos: tegyen az ereklyesírban eltemetett mártír Isten segítségével csodákat, hogy a távoli vidékekről is odavonzott népek keresztény hite, ez által pedig az egyház ereje is megnövekedjen.⁴⁵ Ennek a grandiózus méretű, díszes kivitelű zarándoktemplomnak az építetője csakis az a Liupram salzburgi érsek lehet, aki 853/54 táján mesterembereket küldött, hogy *infra civitatem Priwinae* egy „tiszteliteméltó” templomot kezdjenek építeni, s amiben a *Conversio* írásakor már „Adrianus mártír pihent eltemetve”.

Zalavár-Récéskút

A Várszigettől ÉK-re fekvő, kisméretű sziget közepe táján Radnóti Aladár 1946–47, és 1953-ban egy háromhajós kőbazilikát (h.: 20,2–20,5 m, sz.: 12,1–16,1 m) tárt fel, délnyugati oldalán egy 4 m széles lépcsőtoronnyal.⁴⁶ A kívül téglalap alakú templom keleti, egyenes falába három félköríves apszist „írtak be”. Az eredetileg osztatlan hajót egy későbbi fázisban 4–4 pillér három részre osztotta.⁴⁷ A pillérek építési idejét Radnóti előbb a 11., majd

⁴¹ A figurális töredékeknél a ruhadőzés módja, a kéztartás sajátosságai a korai Karoling-kori dél-tiroli falfestményekkel (főként Naturns, St. Prokulus – *Eggenberger 1974*, 303–350; *Gebauer – Kersting – Nothdurfter Serra dia – Csassano – Emmenegger – Stampfer – Kofler Engl 1990*), mutatnak rokonságot. Bernhard Bischoff Cs. Sós Ágnesnek adott szakvéleményében a felirattöredékek „9. századi kelteztést helyben hagyta” (*Cs. Sós 1994*, 88).

⁴² Kölnből ismert egy festett spirálindás díszű, Karoling-kori ablaktöredék (*Rode 1974*, 15–33). Lorschból való az első, a 9. század végére, 10. század elejére keltezett, igaz, már rögtön emberméretű Krisztust ábrázoló festett üveglap, s azután már csak a 11. század elejéről Augsburgból ismerünk ép állapotban, eredeti helyükön megőrződött, teljes alakos, apostolokat ábrázoló üveglapokat (*Gerke 1950*, 186–192). Kérdés, hogy minden festett üveglap-darab román kori-e a paderborni dóm átadásán találtak közül, különösen az ott előkerült Karoling-kori freskó-maradványok ismeretében (*Lobbedey 1986*, 240–241, 247–263). Az újabb üvegleletekről ld. *Dell'Acqua 1997*, 33–41; *Wedepohl 1999*, 218–221.

⁴³ A műhely feltárása még nem fejeződött be. Eddig egy kemence maradványai és a padlón, továbbá a feltöltésben talált nagyszámú tégelytöredék, kemencemaradvány, nyersanyag- és félkész termék bizonyítja a műhely működését. Hasonlókhöz ld.: *Pohl – Haevernick – Riederer – von den Driesch 1972*, 60–70; *Stephan – Wedepohl 1997*, 673–715; További leletek: *Karl der Große 1999*, I. 160–185.

⁴⁴ A Karoling-kori harangleletekről legutóbb: *Drescher 1999*, 356–364. bőséges irodalommal. A vreden-i harangtöredékekről *Karl der Große*, I. 348–350.

⁴⁵ *Claussen 1987*, 261.

⁴⁶ *Radnóti 1948*, 21–30.

⁴⁷ *Tóth S. 1990*, 149, a bazilikából előkerült kőanyagban több olyan római (?) oszlopmaradványt – törzstöredéket, lábazati részt – határozott meg, melyek alapján elképzelhetőnek tartja, hogy „a korai templomnak oszlopos szerkezete is volt”. Nem határozza meg azonban eléggé világosan, hogy a „korai” alatt a Karoling-kort, vagy a korai Árpád-kori fázist érti-e.

a 9. századra keltezte. Az osztopilléreknek megfelelően a déli és északi falakat is támpillérek tagolták. A nyugati főbejárat mellett az északi oldalon a 3. és 4. pillér között, a délin az 1. és 2. között nyílt bejárat. A nyugati oldalhoz egy *narthex* csatlakozott, vele azonos szélességű a tőle délre nyíló, Radnóti által „baptisztériumnak” tartott lépcsőtorony. A templomot habarcsba rakott lapos homokkövekből és másodlagosan felhasznált római kövekből építették fel. A hajó padlóját nagy, lapos gránitkövek fedték, míg az apszisokat, amelyekhez lépcsők vezettek fel, durva terrazzo-padlóval borították. Az apszisok falain sárgás rózsaszínű „freskók” (?) nyomai látszóttak, nehézkes, esetlen technikával kivitelezve. A templomot Radnóti szerint a későbbi századokban még többször átalakították.⁴⁸

Cs. Sós Ágnes 1961–63 között nagyrészt újra feltárta a templom környékét. Ez alapján két korábbi, egy fa és egy kő-fa szerkezetű templomot rekonstruált. Az első fatemplomot a 9. század elejére keltezte s a Nagy Károlyi hadjáratok utáni első missziós tevékenység emlékének tartotta. Ezt követte volna a 9. század második felében a kő-fatemplom, s csak ennek pusztulása után, a 11. század elején épült volna fel a kőbazilika.⁴⁹ A Cs. Sós Ágnes által rekonstruált „fatemplomokkal” szemben nem kevés kétely támadt:⁵⁰ nemcsak nagy méretüknél fogva voltak egyedülállóak a kora középkori nyugat-európai fatemplomok között, de keltezésük és funkciójuk sem volt egyértelműen tisztázott. A faoszlopok gödrei olyan rendszerhez tartoztak, amely korban követte (!), nem pedig megelőzte a kőbazilika alapozását. A szabálytalan rendszerben elhelyezkedő oszlopokból pedig valójában semmilyen épület nem szerkeszthető ki. Ezért felmerült, hogy azok esetleg a kőtemplom fel-(újja?)építéséhez emelt bontási és egyben építési állványzathoz tartóztak,⁵¹ vagy olyan, talán nem is szakrális célú faépítmény maradványai, amelyek a részben felújított kőépülethez csatlakoztak. Figyelemre méltó ugyanis, hogy a bazilika körüli temetőből az Árpád-korba sorolt, amúgy sem nagyszámú sírból egyetlen, bizonyíthatóan kora Árpád-kori lelet sem került elő – szemben a várszigeti kápolna és a homokgödör (=Turco-féle templom) körüli Árpád-kori sírokkal –, miként az is, hogy a templomtól északra előkerült telepjelenségek semmi jelét nem mutatják annak, hogy ott ekkor valamiféle kolostor állt volna. Ezért inkább az a valószínű, hogy a korai Árpád-korban a récéskúti bazilika egyáltalán nem is működött templomként, s a romok körüli 10. századi és Árpád-kori telepjelenségek csak egy falusias telep maradványai. Az oszlopok építési állvány helyett alkothatták egy(?) olyan profán épület kiegészítő tartószerkezetét is, amelyet a Radnóti szerint első(?) leégés után keletkezett törmelék elegyengetését követően („R” réteg felső járászintje) a még használható falakat is bevonva építettek meg. Ez magyarázatot adna az olyan, inkább profán jellegű részletekre is, mint a főapszisnak a Radnóti-féle 2. periódusban történt elfalazására (ha az tömör leválasztó, s nem lépcsőalap volt), a kút ásására az északi oldalhajóban, stb., egyúttal azt a jelentős problémát is megoldaná, miért maradtak a fák a cölöplyukakban. Egy ilyen építmény jól beleillik a Karoling-kor végétől a kora Árpád-korig terjedő időszakba is, amikor a helyben maradt lakosság nagy része – alig egy emberöltőnyi keresztényi lét után – „elvadul” s visszatér ősei kulturális tradícióihoz (ld. pl. az edénymelléklet újbóli feltűnését, a trepanációt az idős nő fején stb.). A fentiekből következően a templom szakrális funkciója a 11. századra lényegében már megszűnt.⁵²

A hosszánegyszög alaprajzú, „beírt” három félkör-apsziszú kőbazilika egy hosszú életű templomtípushoz tartozik, amely a Szentföldön és szomszédos területeken már a 6. század első felében feltűnik, és eléggé szélesen elterjed. Hamarosan megjelenik az Adriai tenger

⁴⁸ Radnóti ásatási naplóját összefoglalva ld. Cs. Sós 1969, 55–57.

⁴⁹ Cs. Sós 1969, 51–103.

⁵⁰ A felmerült problémákról összefoglalóan: Szőke 1998, 280–283, 156–176. jegyzetek, a korabeli fatemplomokhoz ld.: Ahrens 1982.

⁵¹ Tóth 1974, 617–630, 3. jegyzet.

⁵² Ehhez ld. Tóth S. 1990, 157, 21–22. megszívlelendő jegyzeteit és rekonstrukcióját, továbbá Radnóti beosztását.

partján is, míg Itáliába, egészen a dél-tiroli területekig, csak a Karoling-kor kezdetével jut el, ám ott még a 11. században is kedvelt típus.⁵³ Ezért a récéskúti bazilikát egyaránt meggyőző érvekkel helyezhették a kutatók mind a Karoling-korba, mind pedig a korai Árpád-korba. A régészeti adatok (sírleletek, rétegviszonyok) alapján azonban bizonyos, hogy a kőtemplom – első és egyetlen templomként – a Karoling korban épült meg a Récéskút szigeten, ami az Árpád-kor kezdetét valószínűleg már mint felismerhetetlen romhalom érte meg.

Korábban felvetődött, hogy a bazilika volt a Karoling-korban a Szt. Adorján templom,⁵⁴ az alaprajzi sajátosság és a „baptisterium” alapján pedig, hogy a *civitas*ban álló Keresztelő Szt. János templom.⁵⁵ Az újabb adatok fényében azonban az a legvalószínűbb, hogy a *Conversio* által a „városon kívül” említett nemesi magántemplomok egyikével azonos.

Zalaszabar-Borjúállás sziget

A sziget északnyugati felében, annak legmagasabb részén állt a fatemplom, amelynek régészeti maradványait Müller Róbert a 80-as évek első felében tárta fel.⁵⁶ Egyenes (esetleg sokszög?) szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy *narthex* csatlakozott (h.: 17 m, sz.: kb. 7 m). Az apszis előtt, a hajó felső harmadát egy sekélyen alapozott, rossz minőségű habarccsal kötött, középen átjáróval megszakított kis kőfal választotta el a hajó többi részétől: nagy valószínűséggel egy szentélyrekesztő korlát alapozása. Az apszist kizárólag a sírok alapján lehetett rekonstruálni, padlóját vagy lesározták (?), vagy olyan magasan volt, hogy már teljesen elpusztult. A hajót máshol elbontott római épület falazótégláival és tetőfedő cserepeivel fedték, a *narthex*be azonban már csak nagyon hézagosan jutott a padlóborításból. Mivel sem oszlopgödrök, sem alapfalak nem határolták körül a templomot, alaprajzát jórészt a templom körül feltárt 805 sír által üresen hagyott terület rajzolta ki. Továbbá azok a – főleg a hajó két oldalán, egymástól szabálytalan távolságban talált – nagyobb kövek, melyből ítélve a templom olyan, a közelmúlt néprajzi építészeti emlékeiből is jól ismert „talpas ház”-típusú volt, ahol az alapokat kövekkel alátámasztott, nagyméretű, vízszintes gerendák alkották.

A nagyon egyszerű alaprajzú templom szélesen elterjedt típus, a Meroving-kortól kezdve általánosan használt alaprajzi forma.⁵⁷ Legközelebbi párhuzama egy Břeclav-Pohansko-i kőtemplom, amelyben még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalaszabar-Borjúállás szigeten.⁵⁸ Müller Róbert a templomot a *Conversio* alapján Wittimar templomával azonosítja,⁵⁹ azzal érvelve, hogy amikor 865-ben Krisztus születése napját Adalwin, salzburgi érsek Priwina várában ünnepelte meg, a következő napon (tehát a Várszigettől nem nagy távolságban) Wittimar birtokán szentelt fel egy templomot Szt. István

⁵³ Steinmann-Brodbeck 1939, 65–95; Bogyay 1955, 363–364; Marušić 1977, 41–185. Mivel a háromapszisos, egyhajós típus, amilyen eredetileg a récéskúti bazilika is lehetett, különösen a dél-tiroli, graubündeni csoportra jellemző (Kubach – Elbern 1968, 26–27), megfontolandó, hogy – az adriai hatással egyenrangú alternatívaként – nem egy salzburgi közvetítésű dél-alpesi hatás érvényesült-e a récéskúti bazilika építésekor.

⁵⁴ Tóth S. 1990, 150–151; a kérdés kutatástörténeti áttekintése: Bogyay 1992, 170–171. – Régészeti szempontból ugyancsak nehezen bizonyítható Györffy György azon elképzelése, hogy a Vársziget ispáni székhelyé válásával az azt kísérő egyházi szervezet, az esperesség temploma lett volna a récéskúti bazilika (Györffy 1968, 114–115). Nem beszélve arról, hogy a Várszigeten magán is lett volna elég hely egy ilyen templom felépítésére – s éppen a 11. század közepe táján épül meg a Vársziget északnyugati felén az 1996-ban Szt. István kápolnaként újjáépített kis (névtelen) kápolna közel 500 feltárt sírral a templom körül – ebben az esetben a récéskúti bazilika körül is jóval nagyobb számú Árpád-kori temetkezést kellett volna találni.

⁵⁵ Bogyay 1955, 405.

⁵⁶ Müller 1994, 92; Müller 1995, 91–100.

⁵⁷ Vorromanische Kirchenbauten; Boeckelmann 1956, 29–37.

⁵⁸ Dostál 1975.

⁵⁹ Müller 1994, 92; Müller 1995, 92–93.

első vértanú tiszteletére. Wittimar templomát ugyanezen érveléssel azonosították már a 9. században átépített Keszthely-fenekpusztai ún. II. bazilikával is.⁶⁰

Összefoglalás

A Mosaburg központtal Alsó-Pannóniában szerveződött grófság a kora feudális nyugat-európai grófságok tipikus életét élte. Élén Priwina, akit Német Lajos 860-ban *fidelis dux noster*nek titulált, majd Chezil állt, aki több oklevélben is a *comes* vagy *dux* címet viselte, hasonlóan a ranglétra azonos fokán álló frank grófokhoz. Priwinának és Chezilnek a császárral, a római pápával és a salzburgi érsekkel egyformán közvetlen a kapcsolata, levelezésben állnak, a salzburgi érseknek gyakori vendégek is Mosaburgban. A salzburgi érsek által építtetett Szt. Adorján zarándoktemplom méretével és felszerelésének színvonalával a birodalom bármelyik világi vagy egyházi központjának díszére válna. A grófság vezető nemeseit rokoni, családi kötelékek kötik a frank, bajor, karantán és morva-szláv arisztokráciához, Karoling *curtis* mintájára épült udvarházaikban impozáns magántemplomokat építtetnek – amelyet azután a salzburgi érsek szentelnek fel –, birtokügyeiket Regensburgban és Salzburgban oklevelek kiállításával intézik. Ezek alapján Priwina és Chezil grófsága akár a frank birodalom belsejében is állhatott volna, személyi állománya, működése, külső megjelenése semmiben sem tért el amazoktól. A mosaburgi grófság azt a fejlődési modellt villantja fel, ami Pannonia más részein is a jövőt jelentette volna, ha a honfoglaló magyarok megjelenése drasztikusan meg nem szakította volna ezt.

⁶⁰ Bogyay 1960, 67. Bár hangoztak el kétkedő hangok (*MRT Veszprém megye*, 21/33. lh.), egzakt módon először Müller Róbert bizonyította be, hogy ott utoljára 630 táján történt építkezés (*Müller 1987*, 113). Mivel pedig Karoling-kori sírok sincsenek körülötte, kizárt, hogy azonos legyen Wittimar templomával.